

СИНХРОНИЯ ВА ДИАХРОНИЯДА ТИЛ ТАДҚИҚОТИ

Ҳикматулло ДЎСМАТОВ
ўқитувчи
Фарғона давлат университети
dusmatov1984@inbox.ru

АСОСИ БИТТА СЎЗДАН ИБОРАТ АСКИЯЛАР МАТНИ

Мақолада ўзбек миллий сўз санъати намуналаридан бири — аскиянинг ўзига хос жиҳатлари, унинг ўрганилиши ва халқаро миқёсда умумэтироф этилиши ҳақида фикр юритилади, ўзбекона сўз ўйинлари лингвистик муаммо сифатида ўрганилади. Сўз ўйинларини аския матни доирасида тадқиқ этишнинг долзарблиги таъкидланади.

В статье речь идёт об особенностях, изучении и международном признании аския, которая считается узбекским национальным словесным искусством. В статье рассматривается игра слов узбекского языка в качестве лингвистической проблемы. Раскрыты своеобразные лингвостилистические особенности аския, исследованные в рамках текста аския, являющейся игрой слов узбекского национального искусства.

In this article it is cleared about askiya, the individual features of askiya, its aspects and international confession of Uzbek national art of wit. This article is devoted to the research of Uzbek plays on words as a linguistic matter. Wordplays are investigated in the range of askiya what is considered as our national art on words and lingua-stylistic properties of askiya are studied.

Калит сўзлар: аския, ЮНЕСКО, номоддий маданий мерос, сўз ўйини, миллий жанр.

Ключевые слова: аския, ЮНЕСКО, нематериальное культурное наследие, игра слов, национальный жанр.

Key words: askiya, UNESCO, the art of wit, game of words, national genre.

“Аския” сўзи, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да белгиланганидек, “зийрак, ақлли, зехнли, қобилиятли” маъноларини ифодаловчи *закий* сўзининг кўплик шакли (азкиё)дир. Азкиё сўзи эса даврлар ўтиши билан фонетик жиҳатдан

ўзгариб, аския кўринишига келган. Ўз асл маъносини (зийраклар, закийлар) мумтоз адабиётимизда сақлаган ҳолда, ҳозирги ўзбек тилида миллий оғзаки ижод жанри номи сифатида қўлланмоқда: Аския — ўзбек халқ оғзаки ижодининг бир жанри бўлиб, унда сўз ўйинига, қочирикларга асосланган ҳолда икки ёки ундан ортиқ киши ёки тарафлар мусобақалашади. Аския, одатда, тўй-томоша, сайл, зиёфат каби йиғинларда ўтказилади(3, 106-б.).

АСКИЯнинг инсоният номоддий маданий мероси сифатида 2014 йил 27 ноябрь куни ЮНЕСКО бош қароргоҳида ўтказилган Номоддий маданий мерос қўмитасининг IX сессиясида ЮНЕСКОнинг репрезентатив рўйхатига киритилганлиги (1) бу ўзбек миллий сўз санъатини янада ривожлантириш ва келажак авлодларга етказиш долзарблигининг халқаро умумэтирофи бўлди.

Омоним сўзларнинг шеърда турли маъно англатиб келиши тажнис деб аталади. Тажнис сўзнинг ички ва ташқи шакллари билан алоқадор бадиий санъат тури бўлиб, у туюқ жанрида кенг тарқалган. Мазкур бадиий санъат тури аскиянинг асосини ташкил этади. Чунки тажнисга сўз ўйини деб ҳам қаралади. Аския эса бу — ўзбекона сўз ўйини санъати. Шунингдек, аскияда кўпроқ ийҳом санъатидаги сўз ўйини ҳам етакчилик қилади. Баъзан бу санъат шу қадар мураккаблашиб кетадики, уни айтилган заҳоти англаб олиш қийин кечади.

Матн асоси битта сўз билан шакллантирилган аскиянинг ушбу кўринишида сўз ўйинининг мураккаб шаклий-мазмуний ифодаси юзага чиқарилади. Нутқда **бир сўзни ранг-баранг тарзда қўллаш**, шунингдек, **сўз тартибини ўзгартириш усули билан сўз ўйини** ҳосил қилинади. Мақсад эса ҳозиржавоблик ва топқирлик билан нутқнинг поэтик жилосини, закийлик санъатининг ўзига хослигини, нутқий ифода имкониятларнинг кенглигини намоён этишдир.

Бунга мисол тариқасида *ошқовоқ* сўзи асосида шакллантирилган аския матнидаги сўз ўйинларининг нутқий ривожлантирилишини кўришимиз мумкин:

Қодиржон ака: *Аминбува, ҳу анави ошпазни кўрдингизми, қовоқ ошга керак деяпти.*

Аминбува: *Мулла Қодиржон, аввал мева-чевалардан олсангиз-чи, дарров ош қовоқсиз бўлсин демасдан.*

Қодиржон ака: *Бўлмаса, ёз меваларидан сиз ҳам еб-еб олинг, қовоқошсиз кетасиз.*

Аминбува: *Ҳо Икромиддин, Икромиддин ука ҳой! Қодиржоннинг гапларини эшитяпсизми? Атайлаб шаҳардан чиқиб қовоқошсиз кетмайлик дейдилар, ошқовоқдан қовоқош қилиб қўя қолинг.*

Қодиржон ака: *Икромиддин, бу ёққа қаранг, бизга пиширишингиз битта ош, қовоқ ҳам соласиз-а!*

Икромиддин: Қодиржон ака, сизлардақа азиз меҳмонларга атаб ҳар хил овқат қилганмиз: бу шўрва, **ош қовоқда**.

Амин бува: Мулла Икром, Қодиржон акадан ташвиш қилманг, бу кишига **ошқовоқдан** олинса бўлди.

Қодиржон ака: Амин бува, ажойиб хушфезл одамсиз-да, индамай олаверасиз: **ошга қовоқ** солинмайди, деб.

Амин бува: Сиз индамай тушираверсангиз-а, **қовоқдан ош** яхши, деб.

Қодиржон ака: Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, **ошдан қовоқ** яхши, деб.

Амин бува: Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, **қовоқ ошми, ош қовоқми**, деб.

Қодиржон ака: Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, **ош қовоқдан** бўлади деб.

Амин бува: Сиз ҳам индамай тушираверсангиз-а, **қовоқдан ош** бўлади деб.

Қодиржон ака: Нафси бузуқлик қилиб, Икромиддин пиширган ошни паққос еб ташласангиз-а, ортиб қолса, **ош қовоққа** сизмайди деб.

Амин бува: Тириклигимда еб олай деб, бир қозонни туширсангиз-а, **ош қовоқдан** кетади деб.

Икромиддин: ...бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиринглар, бошқа овқат қиламан: **қовоқ-сиз!**

Контекстда қайта-қайта такрорланган **қовоқ** сўзи, аввало, палак отиб ўсадиган **полиз ўсимлиги**. Иккинчидан, шу ўсимлик қобиғидан тайёрланган **идиш**. Унга, одатда, сут, овқат солиб сақланади. Учинчидан, одамнинг қоши остидаги кўз косасини **қопловчи тери**. Аския матнида учта маънонинг ҳаммаси ёки бирдан ортиқ ушбу маъноларнинг бир вақтнинг ўзида фаол иштирок этиши контекстнинг полисемантик табиатини намоён этади: **биринчи гапда** — «**қовоқнинг ошга кераклиги**» имплицит ифода. Нутқнинг эксплицит ахбороти — «**қовоқнинг қошга кераклиги**». Ифодалар ўртасидаги **мотивация** — **сўз ўйини** ҳисобланади. Контекстда англашилган ушбу маънолар муносабати билан сўз ўйини юзага чиқарилган. Шунингдек, фоностилистик ўйин, яъни сўз устаси томонидан ўз нутқида қ товушининг орттирилиши ҳолатига ҳам сўз ўйинининг омили сифатида қараш лозим бўлади. **Иккинчи гапда** «**ош (таом) қовоқсиз бўлиши**» таъкидланаётган бўлса, **учинчи гапда** ҳам «**қовоқ-қош ёки қош-қовоқ олмай кетиши**» ҳақида фикр билдирилади. Бунда нутқий бирлик (қовоқошсиз)ни ўзига хос оҳангда, тўхтамсиз талаффуз қилиш билан унинг таркибидаги қ товушини қаватлантириш (геминация) ёрдамида эришилади. **Тўртинчи гапда** юқоридаги **қош-қовоқ, қовоқ-қош** жуфт сўзлари ифодаси **ош** ва **қовоқ** лексемасини хиазматик тарзда ўрнини алмаштириб қўллаш билан юзага чиқарилади. Кейинги гапда

(Қодиржон ака нутқи) *ошига қовоқ солиши* ҳақида гапирилади. Аммо мехмонларга жаҳл чиққан ҳолда, яъни «*қовоқ солиб овқат қилиши яхши эмаслиги*», шундан сўнг «ош қовоқда» дейилганда, «*ошининг қовоқ нўстидан ясалган идишига солингани*» айтилмоқда.

Матннинг поёнида сўз усталари томонидан қўлланган қўшма гап компонентларининг биринчиси услубий такрор шаклида ифода этилиб, иккинчиси мазмунан **нутқий тезлик** ҳолатини намоён этадилар. Яъни контекстда сўз ўйини ифода шакли атайлаб зичлаштирилади. Бу нутқий тезлик *ош* ва *қовоқ* лексемаси доирасида ифода этилади. Жумланинг қолган компонентлари услубий такрор бирликлари сифатида нутқда сўз ўйини ифода манбаини ихчамлаштириш, фикр ранг-баранглигини қисқа ва лўнда шаклда намоён этишга хизмат қилади. Бу билан ҳозиржавоблик ҳамда сўзга чечанликни кўрсатиш, энг муҳими, комик нутқнинг портлаш эффеќтинини оний лаҳзаларда содир этиш суҳандонларнинг асосий мақсадига айланади.

Аскиянинг охирги жумласи алоҳида аҳамиятга эга. Унда *қовоқсиз* сўзи бир қарашда *овқатга қовоқ солмайман* маъносида ифодаланса-да, аммо аскиячи бу сўзни шундай талаффуз қиладики, оқибатда, аския бошлаган одам *бефаҳм*, яъни кўчма маънода халқона ифода саналмиш «*қовоқ*» номи билан аталиб қолади (4, 11-б.). Натижада нутқда янги маъно, фикрий товланиш акс этади ва бу эса атрофдаги тингловчиларга кулги бағишлайди.

Зеро, «ҳақиқий қаламкаш ҳам сўзлар уммонида ўзини денгизчидек эркин ҳис этмоғи, қачон қандай сўз ишлатишни билмай иккиланиб қолмаслиги керак. Одатда, асар туғилиши жараёнида керакли сўзларнинг ўзи қуйилиб келади. Бирок «қуйилиб келган» сўзларнинг дуч келганини ишлатиш тўғри эмас. Чинакам ижодкор ўнта муқобил сўз орасидан битта энг кераклисини танлаб олиши, яъни сўз уммонида сузаётиб, «бўш чиғанок»ни эмас, «ичида гавҳари бор» чиғанокни олиб чиқиши лозим»(5).

Бу билан хулоса сифатида айтиш мумкинки, «бу ўткинчи дунёга ҳикматга бой донишманд-мутафаккир кўзи билан қараш ва ўз қарашларини ...аскиядек сўз санъатининг энг мўъжаз нуқталарида санъаткорона ифодалаш бобида ўзбек халқидек закий-зукко халқ, ўзбек тилидек ифода имкониятлари чексиз тил бу жаҳон айвонида камдан-кам!»(2).

Фойдаланилган адабиётлар

1. [HTTP://WWW.UNESCO.ORG/CULTURE/ICH/EN/FORMS](http://www.unesco.org/culture/ich/en/forms)
2. Отаули. Заргарона зарофат, теран тагмаъно. <http://ziyouz.uz/ilm-fan/til-adabiyot/2014-05-26-13-26-06> Чоп этилган сана: 26.05.2014. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2010 йил 10-сон.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси — 2006.
4. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Аския // <http://e-adabiyot.uz> 11-бет.
5. Ҳошимов Ў. “Қаламкаш сўзлар уммонида ўзини денгизчидек эркин ҳис этмоғи керак”. <http://ziyouz.uz/suhbatlar/2013-12-14-06-08-53> Чоп этилган сана: 14.12.2013.